

ПРО ДЕФІНІЦІЮ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ (ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ)

Розглядається актуальна проблема метамови сучасного українського синтаксису, зокрема, аналізуються сутність і характер використовуваних в україністиці дефініцій синтаксичного зв'язку як однієї з фундаментальних категорій. Аналіз проведено на матеріалі найвідоміших нормативно-довідкових видань.

Ключові слова: синтаксичний зв'язок, синтаксичні відношення, дефініція, нормативно-довідкове видання.

Рассматривается актуальная проблема метаязыка современного украинского синтаксиса, в частности, анализируются сущность и характер используемых в украинистике дефиниций синтаксической связи как одной из фундаментальных категорий. Анализ проведен на материале наиболее известных нормативно-справочных изданий.

Ключевые слова: синтаксическая связь, синтаксические отношения, дефиниция, нормативно-справочное издание.

The article deals with the actual problem of modern Ukrainian metalanguage syntax, in particular, the analysis of the essence and character of the used Ukrainian definitions of syntactic link as one of the fundamental categories. The investigation is based on the material of one of the most famous standard-reference books.

Keywords: syntactic link, syntactic relation, definition, standard-reference books.

Метамовні проблеми синтаксису завжди поставали й постають як надзвичайно важливі та актуальні. Синтаксис – це вершинний рівень системно-структурної організації мови, що безпосередньо співвідноситься з мисленнєвими процесами та комунікацією, забезпечуючи в ній формування певної комунікативно значущої одиниці спілкування. Утім, недостатнє упорядкування метамови синтаксису передусім і посилює незаперечну складність та багатоаспектність цього розділу граматики. Синтаксична теорія залишається дискусійною і представлена широкою різноманітністю концепцій, тлумачень, поглядів. Це стосується загальних питань становлення й розвитку синтаксису як розділу мовознавства

й конкретної проблематики синтаксичної теорії. Пошуки в синтаксичних дослідженнях продовжуються досить активно, і одним з етапів цих пошуків повинен бути, як нам видається, аналіз термінологічної системи сучасного синтаксису, а також створення дефініцій та кваліфікація передусім таких фундаментальних синтаксичних категорій, якими є **синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, синтаксична модель**. У зв'язку із цим заслуговує на особливу увагу думка А. П. Загнітка про те, що в сучасних граматичних працях серед інших визначають «такі «фундаментальні поняття синтаксису», як система синтаксичних одиниць, типологія синтаксичних зв'язків...» [5, с. 13].

Безперечно, що дослідник, визначаючи певне синтаксичне поняття, прагне зазначити у відповідній дефініції максимальну кількість істотних для нього параметрів, щоб найповніше визначити чи то структурні, чи то функційні особливості визначуваного об'єкта, а нерідко ті й ті разом. Безперечно, що в кожного мовознавця може бути своє трактування виучуваного об'єкта, особливо, якщо таке трактування постає як *можливий* погляд, гіпотеза, як один із підходів до вирішення проблеми. І справді, зіставлення різних видань з актуальних проблем синтаксису сучасної української мови засвідчує нерідко різні акценти в дефініюванні основних синтаксичних категорій. Фактом є й те, що окремі пропоновані дефініції не розкривають суті того чи того синтаксичного явища, а то й неправильно тлумачать його, підводячи під загальне лише деякі вияви цього явища. Проте є видання, у яких, на нашу думку, такі «вільності» зовсім небажані. Це стосується нормативно-довідкових видань, зокрема, енциклопедичних і термінологічних словників, довідників тощо, характер і суто прагматична орієнтація яких потребує використання лише загальновідомих і найбільш усталених дефініцій, що найповніше відбивають сутність визначуваного поняття.

Мета пропонованого дослідження – простежити в 15 найпопулярніших і доступних широкому читачеві лексикографічних виданнях українською й російською мовами дефініювання таких понять, як **синтаксичний зв'язок і синтаксичні відношення**, тісна взаємозумовленість яких є очевидною.

Отже, аналіз дефініцій названих категорій проводимо в таких лексикографічних виданнях (подано в хронологічному порядку):

1. Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів [7].
2. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов [10].
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [1].
4. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов [12].
5. Русский язык. Энциклопедия [13].
6. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів [3].
7. Лингвистический энциклопедический словарь [8].
8. Українська мова. Енциклопедія [17].
9. Інформатика та обчислювальна техніка. Короткий тлумачний словник [6].
10. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів [4].
11. Столярова Л. П., Пристайко Т. С., Попко Л. П. Базовый словарь лингвистических терминов [16].
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови [2].
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія [14].
14. Мала філологічна енциклопедія [9].
15. Стариченок В. Д. Большой лингвистический словарь [15].

Не викликає сумнівів те, що в тлумаченнях такої надзвичайно значущої категорії, як **синтаксичний зв'язок**, категорії дуже ємної, постає багато питань і її важко обмежити однією дефініцією. І не випадково у зв'язку із цим не всі лінгвісти, які досліджують синтаксичні зв'язки слів, пропонують визначення цієї категорії, причому незалежно від того, чи працюють вони над навчальним посібником, чи над теоретичними питаннями в галузі синтаксису. Ми не знайшли відповідних дефініцій і в таких аналізованих нормативно-довідкових виданнях, як у Словник лінгвістичних термінів Ж. Марузо, «Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів» і, як це не дивно, в енциклопедії «Русский язык», і в «Лінгвістичному енциклопедичному словнику». Щоправда, Ж. Марузо вводить до свого словника термін **відношення** [10, с. 196] (і ми будемо цей термін нижче розглядати, оскільки він співвідноситься з поняттям **синтаксичний зв'язок** у багатьох виданнях), але вживає його як слово, що вказує на стосунок, причетність до чого-небудь, характер поведінки стосовно чого-небудь, тобто в значенні, яке

не має відношення до того, що кваліфікують або можуть кваліфікувати як власне синтаксичний зв'язок у будь-якій з його номінацій досить великого синонімічного ряду. Наведемо відповідні дефініції з усіма їхніми лексичними входами в зазначених вище нормативно-довідкових виданнях й одразу поставимо низку питань, найімовірніше, риторичних.

Автори Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич уводять до свого словника два конструкти:

- **граматичний зв'язок** – зв'язок, у який вступають слова, виконуючи роль головних і другорядних членів речення [7, с. 43];
- **синтаксичні відношення** – відношення, що встановлюються між окремими повнозначними словами чи їх фразеологічними еквівалентами, які виконують у реченні відповідну синтаксичну роль [7, с. 156].

У зв'язку із запропонованими дефініціями постають поки що нерозв'язані питання: а чи є граматичний зв'язок між компонентами словосполучення або, наприклад, між окремими реченнями в складі надфразної єдності? Чи наявні синтаксичні відношення між службовими й повнозначними словами, наприклад, прийменником та іменником?

Професор О. С. Ахманова вживає ті самі терміни, але без детермінантів. На її думку, «**зв'язок** – 1. Різні види взаємовідношень елементів мовлення, зумовлені правилами побудови, лексичним значенням поєднаних слів тощо. Зв'язок, що служить для вираження взаємозалежності елементів словосполучення й речення. Синтаксичний зв'язок, властивий окремим частинам мови й зумовлений характером відповідних граматичних категорій. 2. Основні типи й способи синтаксичного поєднання елементів. 3. Способи введення в речення його членів, що розрізняються характером синтаксичного змісту відношень. 4. Семантико-синтаксичні відношення, що постають між частинами складного синтаксичного цілого (складносурядного й складнопідрядного речення)» [1, с. 397–399], а «**відношення** – той чи той (часовий, екзистенційний, просторовий, причиновий, кваліфікативний та ін.) вид синтаксичної відповідності, який знаходить регулярне (структурно зумовлене) вираження у висловленні» [1, с. 300–301].

Безперечно, що й такі визначення залишають без відповідей певні питання: які саме (і чи всі) види взаємовідношень указанного характеру потрібно кваліфікувати як зв'язок, які способи поєднання

елементів і введення їх у речення? Чи є зв'язком такий спосіб поєднання елементів, як ранжування, тобто послідовне розташування компонентів мовленнєвого ланцюга? Який стосунок до зв'язку мають рівневі характеристики мовних одиниць? До якого типу відношень потрібно віднести зв'язок і які відношення є зв'язком? І нарешті, чи лише у висловленні (його також чітко не визначено) виражаються ті чи ті відношення?

У словнику Д. Е. Розенталя й М. О. Теленкової один детермінант до термінів і зв'язок, і відношення: **синтаксичний зв'язок** – «зв'язок слів, що служить для вираження взаємозалежності елементів словосполучення й речення» [12, с. 388], а **синтаксичні відношення** – «відношення між компонентами словосполучення й відношення між членами речення. У словосполученні такими є відношення атрибутивні, об'єктні й обставинні, а в реченні, крім них, – відношення предикативні, напівпредикативні й апозитивні» [12, с. 389].

Виходить, що зв'язок визначають через зв'язок, і незрозуміло, як трактувати взаємозалежність.

Д. І. Ганич, І. С. Олійник дають такі визначення:

– **відношення** – той чи інший вид синтаксичної відповідності (часовий, просторовий, причиновий, кваліфікативний), який знаходить регулярне (структурно зумовлене) вираження у висловленні [3, с. 39];

– **синтаксичний зв'язок** – зв'язок слів і частин складного речення, який служить для вираження взаємозалежності елементів словосполучення, членів речення і частин складного речення [3, с. 255];

– **синтаксичні відношення** – відношення, що встановлюються між окремими повнозначними словами чи їх фразеологічними еквівалентами в складі словосполучення, і відношення між членами речення [3, с. 255].

І в цьому випадку є питання: чи лише, знову ж таки, у висловленні регулярно реалізуються відношення й чи лише між повнозначними словами встановлюються синтаксичні відношення? Чи лише між словами й частинами складного речення встановлюється й наявний синтаксичний зв'язок?

В енциклопедії «Українська мова» **синтаксичний зв'язок** визначають як «зв'язок слів, членів речення і частин складного

речення, що виражає специфіку їх поєднання» [17, с. 618], а **синтаксичні відношення** як «значеннєві (змістові) відношення поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. На відміну від синтаксичних зв'язків, що спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій (речень, словосполучень) і стосуються характеру формальних граматичних залежностей, синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають відношення між предметами і явищами позамовного світу» [17, с. 618].

Незважаючи на досить розгорнуті визначення аналізованих понять, особливо синтаксичних відношень, і в цьому разі можна поставити цілком конкретні питання: чи є синтаксичний зв'язок між якимись іншими, а не лише словами, членами речення й частинами складного речення, компонентами мовленнєвого ланцюга? Чи можна обмежувати синтаксичні відношення (саме синтаксичні) лише значеннєвими, змістовими відношеннями? Чи синтаксичні загалом відношення як відношення граматичні й такі, що перебувають у компетенції передусім, очевидно, граматики, покликані виражати відношення між предметами і явищами позамовного світу?

Досить лаконічно тлумачаться категорії зв'язку й відношень у короткому тлумачному словнику з інформатики та обчислювальної техніки:

– **зв'язок** – сукупність засобів передавання повідомлень мережею дистанційної обробки даних [6, с. 112];

– **відношення** – будь-який зв'язок між предметами, поняттями, об'єктами, елементами множин [6, с. 66].

У першій дефініції лінгвістичного змісту немає. Друга, якщо не зробити спеціальних застережень, повертає нас до визначення зв'язку, і виходить, що відношення – це будь-яка сукупність засобів передавання повідомлень певною мережею.

У «Базовому словнику лінгвістичних термінів» конструкт **синтаксичний зв'язок** має два значення: по-перше, це – «мовні засоби, за допомогою яких виражаються певні смислові відношення між компонентами синтаксичної одиниці (форми слів, прийменники, сполучники, інтонація тощо)» [16, с. 115], а по-друге, «семантико-граматичні відношення між словами (зокрема, і між синтаксично зв'язаними групами слів), які дають змогу кваліфікувати деяку послідовність словоформ як упорядкований мовленнєвий

ланцюг, як деяку синтаксичну конструкцію» [16, с. 115], а **синтаксичні відношення** – це «узагальнені смислові значення, які формально виявлені, об'єктивовані синтаксичним зв'язком» [16, с. 116].

Немає, на нашу думку, відповідей на цілком конкретні питання: хіба зв'язок – це якісь засоби (форми слів, інтонація та ін.), а не щось, що реалізує, виявляє себе за допомогою певних засобів? Як бути з послідовностями складніших, ніж словоформа, мовленнєвих побудов? Якщо деяка послідовність слів не є упорядкованим мовленнєвим ланцюгом, чи фіксують у такій послідовності синтаксичний зв'язок як деяке семантико-граматичне відношення? Чи наявні (і між чим та чим) узагальнені смислові значення, якщо вони формально не виявлені?

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» також містить словникові статті з відповідним трактуванням аналізованих явищ:

– **зв'язок** ... 5. Співвідношення між різними факторами, явищами, подіями і т. ін., засновані на взаємозалежності, взаємообумовленості // Відношення між словами, словосполученнями [2, с. 450];

– **відношення** ... 2. Взаємозв'язок між предметами, явищами. Синтаксичні відношення [2, с. 175].

Досить загальні формулювання, щодо яких можна поставити практично всі ті самі питання. А переважно – одне, яке стосується всіх наведених дефініцій: що таке синтаксичний зв'язок як граматична категорія? Зрозумілої відповіді на це питання, як видається, ми не одержали. Не став зрозумілішим, на нашу думку, і метамовний зміст терміна **відношення** як в ексклюзивному його вживанні, так і у випадку використання його як синоніма до терміна **зв'язок** і як загальнішого поняття, пов'язаного із цим останнім терміном.

Решта видань подає дефініції, у яких істотно звужені межі передусім синтаксичного зв'язку:

– **синтаксичний зв'язок** – різні типи семантико-граматичних відношень у словосполученні й реченні [14, с. 547];

– **синтаксичний зв'язок** – зв'язок між компонентами словосполучення, речення, який указує на їхню взаємодію, взаємозалежність [9, с. 376];

– **синтаксичний зв'язок** – сурядний чи підрядний зв'язок між компонентами словосполучення чи речення [15, с. 551].

І в цьому разі також закономірно постають питання: хіба в синтаксичні відношення не можуть вступати компоненти з різних речень? Чи лише сурядністю та підрядністю обмежений синтаксичний зв'язок?

Жодна з наведених дефініцій як зв'язку, так і відношень не є, як нам видається, повною мірою адекватною відповідним явищам, а також як таким, що протиставлені досить чітко. Це й спричинює нерозв'язаність проблеми синтаксичних зв'язків і синтаксичних відношень і передусім проблеми їхнього дефініювання. На нашу думку, дефініцію синтаксичного зв'язку потрібно створювати з урахуванням того, що він є обов'язковим конструктивним компонентом і мовленнєвотворчого процесу, і самого мовлення як наслідку цього процесу. Без маркованих так чи інакше відношень (зв'язків) між складниками певного мовленнєвого ланцюга немає і його самого, а також того, що визначаємо як синтаксичну одиницю. Названі відношення маркуються як у їхньому формально-граматичному, та і в змістовому планах, а отже, синтаксичний зв'язок може бути визначений як «семантико-граматичне відношення між компонентами деякого мовленнєвого ланцюга, що дає змогу лінгвістично осмислити його як повідомлення чи якийсь його фрагмент і кваліфікувати цей ланцюг як певну синтаксичну одиницю» [11, с. 19]. Безперечно, що конкретні особливості створення дефініції синтаксичного зв'язку потребують окремого, детального витлумачення.

БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
3. **Ганич Д. І.** Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. – К.: Вища школа, 1985. – 360 с.
4. **Єрмоленко С. Я.** Короткий словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор / [за ред. С. Я. Єрмоленко]. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
5. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 662 с.

6. **Інформатика** та обчислювальна техніка: короткий тлумачний словник / [за ред. В. П. Годюла]. – К.: Либідь, 2000. – 320 с.
7. **Кротевич Є. В.** Словник лінгвістичних термінів / Є. В. Кротевич, Н. С. Родзевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
8. **Лингвистический** энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – М.: Сов. энцикл., 1990. – 668 с.
9. **Мала** філологічна енциклопедія / [уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К.: Довіра, 2007. – 478 с.
10. **Марузо Ж.** Словарь лингвических терминов / Ж. Марузо. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 436 с.
11. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії синтаксису української мови у формально-граматичному та метамовному аспектах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук / І. С. Попова. – Чернівці, 2012. – 40 с.
12. **Розенталь Д. Э.** Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – [2-е, изд., исправл. и дополн.]. – М.: Просвещение, 1976. – 544 с.
13. **Русский** язык. Энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М.: Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
14. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
15. **Стариченок В. Д.** Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 811 с.
16. **Столярова Л. П.** Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К.: Изд-во Гос. академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
17. **Українська** мова: енциклопедія / [редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [3-е вид., зі змінами і доп.]. – К.: Укр. енцикл., 2007. – 856 с.

Надійшла до редколегії 30.04.2013